

МОТИВАЦІЙНА ТИПОЛОГІЯ ПРІЗВИЩЕВИХ НАЗВ І ПРІЗВИЩ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Статтю присвячено дослідженню мотиваційних особливостей творення прізвищ. З'ясовано, що на досліджуваній території найпродуктивнішими є патронімічні, посесивні, квалітативні, локативні, сутнісні мотиваційні відношення, менш поширеними – ситуативні, темпоральні, одиничними – ідеологічні. У частини прізвищ не з'ясовано мотив номінації.

Ключові слова: антропонім, мотивація, прізвище.

Оксана Ющишина. МОТИВАЦИОННАЯ ТИПОЛОГИЯ ФАМИЛЬНЫХ НАЗВАНИЙ И ФАМИЛИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

Статья посвящена исследованию мотивационных особенностей создания фамилий. Выяснено, что на исследуемой территории наиболее продуктивными есть патронимические, посесивные, квалітативные, локативные, суцностные мотивационные отношения, менее распространенными - ситуативные, темпоральные, единичными - идеологические. В части фамилий не выяснен мотив номинации.

Ключевые слова: антропоним, мотивация, фамилия.

Oksana Yushchyshyna. MOTIVATIVE TYPOLOGY OF SURNAMES OF CENTRAL KHMELNYTCHYNA

The article is devoted to research of motivational peculiarities of creation of surnames. It was found out that the most productive are patronymic, possessive, qualitative, locative, essential motivational relations, less common – situational, temporal, individual – ideological. There is not clear motive of the nomination of a part of the surnames.

Keywords: anthroponym, motivation, surname.

Завершальним етапом у характеристиці тих компонентів, які беруть участь у виникненні оніма, є з'ясування мотиву номінації – тієї причини, яка зумовила з-поміж багатьох варіантів можливих найменувань вибір лише одного, який і став власною назвою. Підстави для виникнення пропріативів можуть бути досить різноплановими [див.: 6, с. 245]. Таким чином, завданням дослідника якраз і є визначення «первинної, етимологічної семантики назви, коли враховуються екстралінгвальні, мотиваційні відношення між об'єктивною реальністю і мовним процесом» [9, с. 14].

Аналіз історії становлення мотиваційної класифікації онімів засвідчує часткове ототожнення типологій за семантикою твірного слова і мотивами номінації.

На мотиви виникнення українських власних назв мовознавці (В. В. Німчук, О. В. Суперанська, М. М. Торчинський тощо) звернули увагу досить давно. Зокрема мотиваційні типології українських прізвищ розробляли, наприклад, Г. Є. Бучко, Ю. І. Фернос, М. Л. Худаш та ін., проте ще не було здійснено аналізу щодо мотивів виникнення прізвищевих назв і прізвищ Центральної Хмельниччини.

Мета цієї наукової розвідки – дослідити мотивацію прізвищ зазначеного регіону (усього 11860 одиниць).

У проєкті української ономастичної термінології В. В. Німчука запропоновано мотиваційну характеристику пропріальної лексики, але переважно топонімів і антропонімів. Зокрема антропоніми структуровано так: виділено сім розрядів людських імен за походженням:

1) прізвища /прізвиська/ за зовнішніми рисами, виглядом, особливостями /позитивними або негативними/ тіла чи його частин: *Горбань, Головатий, Гладкий, Кривоус, Писаний, Сірко;*

2) прізвища /прізвиська/ за внутрішніми ознаками /властивостями/ характеру, вдачі, нахилу, звички: *Добрий, Немилостивий, Проворний* тощо;

3) за обставинами народження, часу /пори/, послідовністю і под.: *Вторак, Третяк*;

4) прізвища /прізвиська/ за походженням з певної місцевості, за місцем проживання, зокрема відтопографічні прізвища: *Батуринський, Яровий, Потічняк, Мостовий*;

5) прізвища /прізвиська/ за фахом, родом заняття, громадськими відносинами /станом/, посадою, маєтним станом, діяльністю людини: *Кравець, Гутник, Угляр, Кушнір, Килимник, Пивовар, Хміляр, Колесник, Муляр, Плахотник, Слюсар, Тесля і т. д.; Війт, Бунчужний, Осавул, Півторакожуха, Пшеничний, Мужик*;

6) прізвища /прізвиська/ за знаряддями, інструментами, виробами, опосередковані прізвища: *Копил, Шило*;

7) етнонімічні прізвища, прізвища-етноніми, за назвами на означення національностей, племен, етнічних груп: *Русин, Сербин, Хорват, Поляк, Литвин, Турок, Гуцул, Бойко, Поліщук* [див.: 4, с. 29].

Узагальнюючи досвід своїх попередників у виділенні мотиваційних типів онімів, М. М. Торчинський визначає такі недоліки в їхньому групуванні:

- виділення наддетальних підгруп (на зразок: «за знаряддями, інструментами, виробами»);
- відсутність узвичаєних сьогодні термінів (на кшталт: локативний, квалітативний, патронімічний тощо);

- завелика кількість прикладів на окремі розряди назв, які, притому, не завжди їм відповідають (*Пшеничний* – як вказівка на фах або стан), тощо [10, с. 450].

Характеризуючи мотиваційну структуру ономастикону, О. В. Суперанська підкреслювала, що мотивування власних назв завжди історичне й соціальне, а сукупність фактів, які лежать в його основі, єдина для всього людства [6, с. 244 – 245].

Загальнослов'янське зібрання ономастичних термінів засвідчує, що серед слов'янських ономастів немає єдності в питанні щодо називання обставин, пов'язаних із процесом виникнення власних назв [10, с. 450].

Теоретичні основи мотивування детально схарактеризовані у колективній монографії «Теорія і методика ономастичних досліджень», де відзначається, що будь-яка назвотворчість передбачає причину, підставу і мотив номінації. Мотивування назви – це комплекс причинно-наслідкових зв'язків, який по-різному представлений у назв різних типів і по-різному доступний для спостереження і вивчення [8, с. 20].

Серед пропонованих аспектів мотивування передусім виділяються історичний (пов'язаний із подіями та фактами, які сприяли появі іменованого об'єкта), соціальний (проявляється у відбитті назв суспільних груп і супутніх реалій) і територіальний (на вибір назви впливають природні умови певної місцевості) [див.: 8, с. 20].

Мотиви номінації можуть бути затемнені, причому не тільки внаслідок відсутності або недостатньої інформації про життєву інформацію, у якій відбувся акт пропріального найменування, а й тоді, коли має місце присвоєння найменувань штучним шляхом [8, с. 23–24].

М. М. Торчинський стверджує, що для кожної власної назви обов'язково існує причина, чому обрано саме таку ознаку денотата для утворення його назви, а не якусь іншу, адже підставою для її виникнення може бути що завгодно, навіть просто потреба назвати з метою відрізнити від інших однотипних об'єктів. Крім того, виокремлення посесивних, меморіальних, локативних та інших онімів, що вже давно узвичаєне в ономастиці, ґрунтується саме на таких (мотиваційних, причинових, (лексико)-семантичних, екстралінгвальних) критеріях, ігнорувати які аж ніяк не можна [10, с. 454].

У регіональній антропоніміці мотиваційну характеристику прізвищам давали Г. Є. Бучко, Ю. І. Фернос, М. Л. Худаш.

Так, М. Л. Худаш серед відапелятивних прізвищ виокремлював такі, що первісно ідентифікували особу за професійними, соціальними та релігійними ознаками [див.: 12, с. 135].

Г. Є. Бучко базовими лексемами в основах таких прізвищ визначила слова, що вказують на місце походження чи проживання, етнічну належність, віросповідання, соціальний стан, особливість появи особи в населеному пункті [1, с. 39].

Ю. І. Фернос, вивчаючи прізвищеві назви та прізвища Уманщини XVII – XXI ст., стверджує, що характеристика мотивів виникнення антропонімів полягає у визначенні первинної, етимологічної семантики назв і характеризується відносною суб'єктивністю, оскільки на сучасному етапі розвитку прізвищ важко точно з'ясувати мотив виникнення конкретного прізвища [11, с. 118]. Дослідниця виділила такі мотиваційно-номінаційні групи: патронімні або матронімні назви, патронімно-посесивні, квалітативні, локативні назви, ситуативні та відапелятивні назви на позначення професії чи заняття, прослідкувавши їх динаміку протягом різних хронологічних зрізів [див.: 11, с. 118].

Простежується певна система у визначенні мотивів номінації і водночас фіксуються диференційні відмінності щодо мотивування окремих груп пропріальної лексики [10, с. 464]. На думку М. М. Торчинського, мотиваційна класифікація, ґрунтуючись передусім на тій основній ознаці денотата, яка покладена в основу його власної назви, повинна передбачати поділ онімів на апотропейні, асоціативні, ідеологічні, квалітативні, локативні, меморіальні, номінальні, патронімні, посесивні, символічні, ситуативні, сутнісні та темпоральні, усередині яких можливе додаткове розмежування; значна частина пропріативів, особливо складних і складених, має комбіновану мотивацію (найбільш поширеними є квалітативно-локативні найменування); до назв невідомої мотивації належать оніми, походження яких не вдалося з'ясувати [10, с. 464–465].

Беручи за основу мотиваційну типологію М. М. Торчинського, серед прізвищевих назв та прізвищ Центральної Хмельниччини XVII–XXI ст. виокремлюємо вісім мотиваційних груп.

Патронімічними («патронімія [< грец. *patēr* (*patros*) – батько і *опута* – ім'я]») [7, с. 524] вважаємо прізвища, які мають певний стосунок до предків, найменування яких і стали основою для новостворених онімів. Такий тип пропріативів із вказаним значенням традиційно вживається в ономастиці, хоча його сутність краще передавав би ад'єктив *предконімічний* (пор. *предок*, що є «похідним від *prhdъ* «перед» і означає букв. «той, хто жив попереду, раніше») [3, IV, с. 560]), який, проте, не є інтернаціоналізмом. Звичайно ж, патронімічні власні назви частково пов'язані з темпоральними мотиваційними відношеннями [10, с. 471–472].

До патронімічних відносимо насамперед ті ПН і прізвища, у яких засвідчено активний зв'язок з особовими назвами: генетично пов'язані з найменуваннями по батькові, рідше – по матері, жінці тощо. Найчастіше це антропоніми на -енко/-єнко: *Авраменко, Вальченко, Наталенко, Огієнко, Панасенко, Федоренко*; -ович/-евич *Богданович, Давидович, Захаркевич, Калинович, Леонович, Максимович, Янович*; -ин/-ець: *Попадинець* (попада – «дружина попа» [5, VII, с. 181]), *Урдинець* (урда=вурда – «вижимки із сім'я конопель або зерен маку, приготовлені для начинки вареників або пирогів» [2, I, с. 259]); -ук/-юк: *Валентюк, Грицюк, Едвардчук, Марійчук, Юрчук*; -ак/-як: *Вальчак, Іщак, Любчак, Марущак*.

Посесивні (пор. «лат. *possessio* – володіння», «лат. *possessor* – власник» [7, с. 554]) оніми характеризують денотат за правом власності на нього. Такий тип найменувань постійно виокремлюється дослідниками, хоча часто зміст його «перегукується» із сутністю патронімічних власних назв [10, с. 472].

До посесивних належать прізвища на: -ов/-ев/-єв, -ів/-їв: *Герасимов, Логвинов, Морозов; Єфимцев, Францев; Голубєв, Дмитрієв; Грицьків, Данилків, Стецьків; Лаврентійв, Андрійв, Блажеїв*; -ин/-ін, -ишин: *Ващин, Дорин, Жоночин, Солошин; Дмитришин, Янишин; Медведкін, Скрипкін; -их: Крутих, Лисих*.

Квалітативними («квалітативний [< лат. *qualitas* – якість] – якісний» [7, с. 346]) є прізвища, що виникли на основі різних характерних ознак денотата: як зовнішніх (наприклад, розміру), так і внутрішніх (наприклад, особливостей поведінки у певних ситуаціях) [10, с. 450]. Зокрема, до цієї групи зараховуємо антропоніми на: -ан: *Глухан, Куцан, Морозан*; -аш: *Косташ*; -ець: *Баранець, Ковтунець, Лисунець*; -ик: *Хитрик, Шустик*; -ко: *Дибко, Поцілуйко, Чубко*; -ок: *Глушок*; -ун: *Кривун, Моргун, Хижуун, Шаргун*; -уха/ -ух: *Тертуха, Чорнух*; -уш: *Януш*.

Частково такі найменування можна вважати і апотропейними, оскільки вони містять відповідні побажання новонародженому [див.: 10, с. 465].

Локативними (пор. «локатив [лат. (*casus*) *locativus* – місцевий відмінок]», «локація [лат. *locatio* < *locare* – розміщувати] – виявлення місцеперебування якогось об'єкта...» [7, с. 420]) вважаються назви, основним мотивом для виникнення яких є місцезнаходження їхніх денотатів [10, с. 469].

Локативними можна вважати такі прізвища:

- на -ськ(ий)/ -цьк(ий): *Базалійський, Везденецький, Заміховський, Капустинський, Ковельський, Лагодинський, Маначинський, Ніжинський, Обуховський, Рінницький, Славуцький, Холодецький;*

- відкатоїконімі: *Балинець, Батуринець, Гранівець, Качуринець, Козинець, Красиловець, Кутинець, Лубенець, Московець.*

Сутнісні власні назви, зокрема і прізвища, – це переважно трансформовані одиничні апелятиви або словосполучення, зміст яких безпосередньо пов'язаний із тими функціями, які повинен виконувати денотат; саме такі найменування безпосередньо вказують на тип денотата і часто поєднуються з різними його ознаками, утворюючи відповідні комбіновані мотиваційні різновиди [10, с. 465].

До сутнісних відносимо прізвища, які вказують на ремесло, професію, етнічну належність їхнього першоносія: *Бортник, Грабар, Кучер, Лановий, Муляр, Пасічник, Сівак, Тютюник, Фурман, Швець; Мазур, Москалик, Поляк, Українець.*

Ситуативні (пор. «ситуація [франц. *situation* < лат. *situs* – становище] – сукупність умов і обставин, що створюють певне становище» [7, с. 628]) ПН і прізвища виникали спорадично, на основі певної життєвої ситуації, актуальної у певний момент, що якраз і сприяла утворенню власної назви. Якщо асоціативні пропріативи переважно пов'язані з іншими онімами, то ситуативні мотивуються певними фрагментами дійсності (епізодами), які швидко забуваються, внаслідок чого мотив найменування стає затемненим або і зовсім невідомим [10, с. 481 – 482].

До ситуативних відносимо ПН і прізвища *Білуга, Верес, Горностай, Їжак, Качур, Кліц, Лис, Мох, Осика, Перепелиця, Рябчик, Сич, Сова, Сорокопуд, Тхір, Черешня, Шпак.*

Темпоральні (пор. «лат. *tempus* – час» [7, с. 666]) оніми характеризують денотата за часом його виникнення. Слід відзначити, що в багатьох випадках темпоральні ознаки збігаються з квалітативними (наприклад, антропонім *Старий* характеризує особу і за віком, і за зовнішніми ознаками) [10, с. 471].

До темпоральних найменувань, кількість яких у цілому незначна, відносимо прізвища *Другак, Третьак, Третько, Четверик, Шостак.*

Ідеологічні (пор. «грец. *idea* – вигляд; ідея»; «ідеологічний... – який стосується ідеології» [7, с. 292]) оніми безпосередньо пов'язані з філософськими, політичними, правовими, релігійними та мистецькими поглядами, які характеризують яку-небудь соціальну групу, клас, політичну партію, суспільство, однак, на відміну від меморіальних, не увічнюють певних особистостей чи інших реалій, а прославляють основні постулати тогочасності (іноді у вигляді побажань) [10, с. 474].

Як ідеологічні кваліфікуємо окремі штучно створені прізвища *Радянський, Сталінський.*

Як зазначає М. М. Торчинський, комбіновану мотивацію (пор. «лат. *combinare* – з'єднувати» [7, с. 366]) мають переважно складні і складені власні назви, компоненти яких вказують на різні ознаки, що лягли в їхню основу [10, с. 483]. Однак прізвища типу *Білозір, Вернигора, Красновид, Перебийніс, Старовал* тощо відносимо до ситуативних або квалітативних номінацій.

Прізвища, походження яких не вдалося з'ясувати, зараховуємо до групи з невідомою мотивацією.

Отже, аналіз мотиваційної структури прізвищ підтвердив висновок О. В. Суперанської про залежність їхнього складу і соціального й ідеологічного навантаження від соціальних, історичних, економічних та інших факторів, які, вмішуючись у власне мовні процеси ономастики, можуть прискорювати або загальмовувати їх [6, с. 44].

Серед прізвищевих назв та прізвищ Центральної Хмельниччини XVII – XXI ст. поширеними є такі мотиваційні групи онімів: патронімічні, посесивні, квалітативні, локативні, сутнісні, ситуативні, темпоральні, ідеологічні, назви з невідомою мотивацією. Встановлено, що найпродуктивнішими є патронімічні, посесивні, квалітативні, локативні, сутнісні мотиваційні відношення, менш поширеними – ситуативні, темпоральні, одиничними – ідеологічні. У частини прізвищ не з'ясовано мотив номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Г. Є. Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини / Г. Є. Бучко // Слов'янська ономастика / Відп. ред. С. М. Медвідь. – Ужгород, 1998. – С. 36 – 45.
2. Грінченко Б. Д. Словник української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. I–IV.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982 – 2003. – Т. 1–4.
4. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К.: Наукова думка, 1966. – Випуск 1. – С. 24 – 43. – (Проект).
5. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
6. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
7. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
8. Теория и методика ономастических исследований / А. В. Суперанская, В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская; Отв. ред. А. П. Непокупный. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
9. Торчинський М. М. Ойконімія Південно-Західного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / М. М. Торчинський. – Київ, 1993. – 22 с.
10. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 550 с.
11. Фернос Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ю. І. Фернос. – К., 2008. – 200 с.
12. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К.: Наукова думка, 1977. – 235 с.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2018 р.